

KIRJURÄHNIAASTA 1999

Asko L õ h m u s

Eesti Ornitoloogiaühing, pk. 227, 50002 Tartu;
Tartu Ülikooli Zooloogia ja Hüdrobioloogia Instituut,
Vanemuise 46, 51014 Tartu

Kokkuvõte. Kirjurähn valiti Eesti Ornitoloogiaühingu poolt 1999. aasta linnuks. Artiklis tutvustatakse 105 ankeetvastuse põhjal kirjurähnide tuntust, levikut ning arvukust ja selle muutusi. Rähnide tuntus järgis nende arvukust. Tavalist suur-kirjurähni ei kohatud vaid kolmes vaatluspaigas, väike-kirjurähn oli sage üle Eesti, kuid valgeselg-kirjurähn märksa haruldasem, eriti läänesaartel, Loode- ja Põhja-Eestis. Kahe viimase liigi arvukus on viimase aastakümnel langenud. Esitatakse ka uusi andmeid tamme-kirjurähni esinemisest Eestis.

Sissejuhatus

Halb uuritus, omavaheline sarnasus ja erilist looduskaitselist (valgeselg-kirjurähn) või faunistilist (tamme-kirjurähn) huvi pakkuvad liigid viisid Eesti Ornitoloogiaühingu tavatu otsuseni kuulutada 1999. aasta linnuks terve perekond – kirjurähnid (*Dendrocopos* spp.). Käesolevaga annan ülevaate sellest, millised olid ürituse teaduslikuma osa tulemused. Kokku on võetud ankeetvastused kirjurähnide tuntuse, leviku, arvukuse ning ehitistel ja teistel tehisevormidel tegutsemise kohta.

Materjal ja meetodika

Andmete kogumiseks saadeti välja kaks ankeeti, millest juhuvaatluste ankeediga kogutud andmeid tutvustatakse mujal (Kinks 2000). Käesolev ülevaade põhineb aasta linnu ankeedil, mis oli lisatud kirjurähne tutvustavale voldikule. Ankeedis küsiti andmeid kirjurähnide tuntuse, arvukuse pikaajaliste muutuste ja rähnide poolt ehitistele tekitatud kahjustuste kohta. Välja saadeti alla 1000 ankeedi ja saadi 105 vastust (>10%). Võrreldes eelmise kahe kampaaniaga, kus tagastati 3–4% ankeetidest (Leito 1998, Sellis 2000), oli vaatlejate aktiivsus märgatavalt kõrgem. Ankeete laekus kõigist maakondadest, kõige rohkem (üle 10) Harju-, Pärnu- ja Raplamaalt, kõige vähem (kuni 3) Valga-, Ida-Viru- ja Hiiumaalt.

Kui haruldasemate liikide lejupaigad on küllalt üheselt mõistetavad, siis liigi puudumine võis tuleneda niihästi tõelisest puudumisest kui ka vähesest vaatlemisest. Käesolevas töös hinnati vaatlusaktiivsust sama vaatleja poolt kohatud suur-kirjurähnide arvu järgi. Lisaks ankeediandmetele kasutati levikukaartide koostamisel ka spetsiaalsete seirealade andmeid (Lõhmus *et al.* 2000).

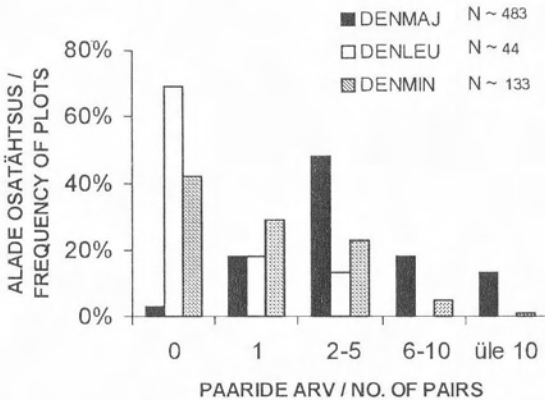
Tulemused

Kirjurähnide tuntus

Rähnide tuntus järgis nende arvukust: enne 1999. aastat ei tundnud suur-kirjurähni 2%, väike-kirjurähni 9%, valgeselg-kirjurähni 16% ja tamme-kirjurähni 30% ankeedile vastanuist. Nende seas, kes suur-kirjurähni tundsid, polnud kedagi, kes poleks olnud teda looduses kohanud, ent väike-kirjurähni oli kohanud 72% ja valgeselg-kirjurähni 40% kõigist vastajaist. Tamme-kirjurähni oli Eestis kohanud kaks inimest, kellest üks pidas ilmselt silmas oma 1999. aasta vaatlusi. Suur-kirjurähni pesa oli enne 1999. aastat leidnud 60% ja väike-kirjurähni pesa 30% vastajaist. Valgeselg-kirjurähni pesani oli jõudnud aga vaid seitse inimest.

Levik, arvukus ja selle muutused

Kirjurähnide arvukust hinnati 100 vaatluspaigas või -piirkonnas. Suur-kirjurähn puudus vaid kolmest paigast, samas kui väike-kirjurähni ei leitud 42 ja valgeselg-kirjurähni 69 paigas (joonis 1). 31 vaatluspaigas loendati suur-kirjurähne üle viie paari, samas kui väike-kirjurähni puhul leidis niisuguseid paiku kuus ning valgeselg-kirjurähnil mitte ühtegi.

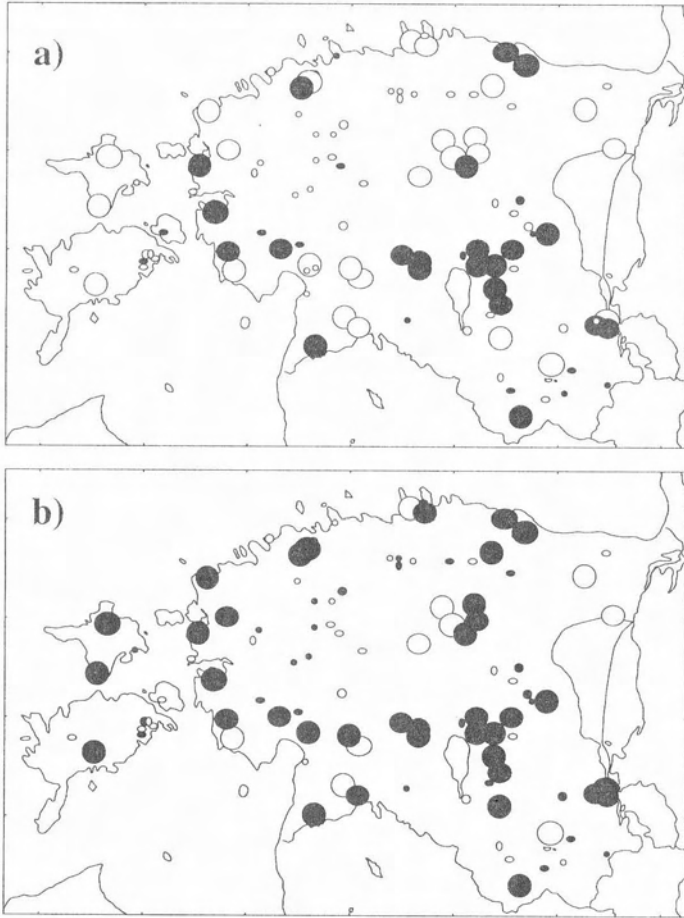
Joonis 1. Suur-kirjurähni (DENMAJ), valgeselg-kirjurähni (DENLEU) ja väike-kirjurähni (DENMIN) arvukus 1999. aastal vaadeldud 100 paigas. N – vaadeldud paaride umbkaudne koguarv (arvutatud jaotuse põhjal).

Figure 1. The frequency distribution of spotted and white-backed woodpecker numbers in 100 observation sites in 1999. N - approximate total no. of pairs counted (calculated from the distribution).

Vaatlusaktiivsus (vaadeldud suur-kirjurähni paaride arv):
 Observation effort (No. of Great Spotted Woodpecker pairs observed):

● ○ >5 ♂♀

● ○ 1-5 ♂♀

Joonis 2. Valgeselg-kirjurähni (a) ja väike-kirjurähni (b) pesitsusaegne levik 1999. a. andmeil. Punktid tähistavad pesitsuskohti; ringid vaatluskohti, kus liiki ei leitud. Punkti suurus tähistab suhtelist vaatlusaktiivsust.

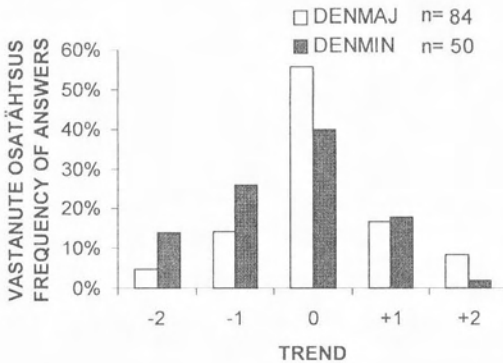
Figure 2. Distribution of the White-backed (a) and Lesser Spotted Woodpecker (b) in 1999. Markers distinguish whether the species bred (spots) or not (circles), and relative observation effort (marker size).

Valgeselg- ja väike-kirjurähni pesitsusaegset levikut 1999. aasta andmeil illustreerib joonis 2. Kui väike-kirjurähn on levinud laialt üle kogu Eesti, siis valgeselg-kirjurähn on märksa haruldasem, eriti läänesaartel (teatati vaid ühest paarist nii Saaremaal kui Muhus) ning Loode- ja Põhja-Eestis (ehkki näiteks Saue ja Haapsalu ümbruses leidus neid mitu paari).

Kui jätta välja arvukust kõikuvaks pidanud vastused (kõigil liikidel 4 niisugust hinnangut), **peeti suur-kirjurähni arvukust viimasel kümnendil enamasti (80% 80 vastanust) stabiilseks või tõusnuks, väike- ja valgeselg-kirjurähni arvukust aga pigem langenuks** (vastavalt 43% 46 vastanust ja 59% 12 vastanust; vt. ka joonis 3). Seega langes arvukus suur-kirjurähnil palju vähesemates vaatluspunktidest kui väike- ($\chi^2=7.9$; $df=1$; $p=0,005$) ja valgeselg-kirjurähnil ($\chi^2=8.2$; $df=1$; $p=0,004$).

Tamme-kirjurähn

Alates aastalinnuvoldikute väljasaatmisest on tamme-kirjurähnidest teatatud vähemalt viiest paigast, millest ühe kohta (vaatlused 20.05 ja 14.06.99 Haapsalu ümbruses) pole kahjuks seni linnuharulduste komisjonile materjale laekunud ja teise, Jõgeva maakonnast pärineva, jättis komisjon tunnustamata. Tõestatud on vaatlused üksikust linnust 20.04.99

Joonis 3. Ankeetvastused suur-kirjurähni (DENMAJ) ja väike-kirjurähni (DENMIN) pesitsusaegse arvukuse muutuse kohta viimasel aastakümnel (–2 tugevalt ja –1 pisut langenud, 0 stabiilne või kõikuv, +1 pisut ja +2 tugevalt tõusnud).

Figure 3. Questionnaire data on the population changes of the Great Spotted (DENMAJ) and Lesser Spotted Woodpeckers (DENMIN) in the last decade (–2 large decline, –1 slight decline, 0 stable or fluctuating, +1 slight increase, +2 large increase).

Soomaa RP-s Karusekosel (Ü. Väli) ja Tartus Raadil 18.02–10.03.00 (H. Pehlak, R. Kinks, U. Paal) ning koguni kolmest isendist alates 09.11.99 Räpinas. Just Räpinas tõestati tänavu kevadel ka liigi esmapesitsemine Eestis, mis kahjuks küll ebaõnnestus (Kinks & Eltermaa 2000).

Ehitiste lõhkumisest rähnide poolt

Rähnide tegutsemist majade kallal märkis 22 vaatlejat. Suur-kirjurähn võis raiutud auku kasutada "sepikojana", kuid tavaliselt jäi majade lõhkumise põhjus ebaselgeks. Kõige sagedamini tagusid rähnid (suur- ja väike-kirjurähn, must- ja roherähn) laudu (otsaseina- või voodrilaudu, räästaaluseid, katuse harjalaudu), harva majapalke. Erandlikum oli suur-kirjurähni trummeldamine eterniitkatusel (A. Antson) või täitematerjali puistamine krohvitud seina seest (M. Orusalu). Matsalus ja Penijõel lõhkusid suur- ja väike-kirjurähn talvel rookatused, ilmselt otsides rookortes arvukalt talvituvaid herilasi (E. Mägi).

Seitsmel juhul teatati suur-kirjurähnide pesitsemisest, "sepikodadest" või trummeldamisest puust elektripostidel. "Trummiks" sobis ka laternaposti katnud plekk (N. Sihv). Elektripostil trummeldas veel valgeselg-kirjurähn (A. Lõhmus), kes Võrumaal Antslas toksinud isegi kuldnoka pesakasti (A. Kikas). Enamasti lammutas pesakaste siiski suur-kirjurähn – sellest hästituntud tavast kirjutas kümme vastajat.

Arutelu

Andmed sagedasemate kirjurähnide kohta

Kirjurähnide arvukust ankeetvastused määrata ei võimalda. Joonisel 1 kujutatud suhtarvud (483:133:44) pole kasutatavad, sest vastused ei laekunud juhuslikest paikadest – ankeete kaldusid saatma vaatlejad, kelle vaatluspiirkonnas elutses palju erinevatest liikidest rähne. Siiski pole tõenäoline, et mullu oleks üle 10% Eestis pesitsevatest valgeselg-kirjurähnidest kokku loetud ja järelikult on selle liigi arvukuse alampiiri (350 paari; Lõhmus *et al.* 1998) seni liiga madalaks hinnatud. Optimismiks on aga metsaraiete mahu kolmekordse tõusu taustal (aastail 1993–1999) ka vaevalt põhjust. Sellesse konteksti sobib nii suur-kirjurähni stabiilne (või isegi tõusev, vt. Kuresoo & Ader 2000) arvukus kui ka ankeetvastustega kinnitust saanud arvukuse langus valgeselg- ja väike-kirjurähnil. Just viimased kaks on näiteks Rootsi rähnide seas viimastel aastakümnetel kõige kiiremini taandunud (Angelstam & Mikusiński 1994).

Valgeselg-kirjurähn osutus meil ka väga halvasti tuntud liigiks (vähesed vaatlejad oskasid tema arvukuse muutumise kohta midagi

arvata, numbrilised andmed puuduvad täiesti), kes vääriks edaspidi tõsist tähelepanu. Selgitust vajaksid näiteks hiljutised pesitsused linnaparkides. Tartu Raadi kalmistule ilmus valgeselg-kirjurähn pesitsema hiljemalt 1997. a., kuid nelja aasta jooksul pole sealt teada ühtki edukat pesitsust. On võimalik, et metsaraiete järsu sagenemisega ühtäkki "kodutuks" jäänud rähnidele pakuvad pargid pealtnäha soodsat, kuid tegelikult toiduvaest elupaika (väike üldpind, ei leidu piisavalt surnud puid).

Rähnide ja inimese kokkupuuted pakuvad ka üldisemat huvi. Suur-kirjurähn levib eeslinnadesse kogu Euroopas, ja ehkki seda näib piiravat sobivate (vanade ja pehkivate) pesapuude vähesus (Hansson 1992), saime Eestistki hulgaliselt andmeid rähnide tegutsemisest majadel ja telefonipostidel. Oli tore lugeda ühe niisuguse teate lõpust kommentaari "ei tekita kahju", kuid tänaste omandisuhete puhul jõuame meiegi ükskord küsimuseni "rähnimõjude" suurusest. Vahest mitte nii tõsisel kujul nagu Arizona elektrifirmad Ameerikas, kelle puust elektripostidest 54% sisaldas tõrurähni (*Melanerpes formicivorus*) õõnsusi, ja mitte ühe, vaid kuni viis posti kohta (O'Brien 1983), kuid küsimusi elumajafassaadide rikkumise kohta võib tulevikuks prognoosida küll. Töökindlaid vastuseid... seni pole.

Tamme-kirjurähn

Arvan, et tamme-kirjurähni staatuse selgitamine on möödunud aasta suurim edasimineku Eesti linnustiku tundmaõppimises. Kõigi aegade neljale vaatlusele (peale Lilleleht 1999 esitatute kohati 1 is. 14.06.1998 Läänemaal) lisandus pesitsusteade ja mitmeid vaatlusi üle Eesti. Selle ilmsed põhjused on niihästi liigi levila tegelik laienemine kui ka määramisoskuse ja teadlikkuse kasv. Tõsi, ankeedile vastanutest 70% väitsid end olevat seda liiki tundnud ka enne 1999. aastat...

Tamme-kirjurähn on kolme alamliiki hõlmav Euroopa ja Ees-Aasia rähniliik. Läänepoolne alamliik *medius* asustab suurt osa Euroopast, jõudes oma leviku põhjaosas Läänemereni. Just selle piirkonnaga on seotud liigi arvukuse suurimad muutused: liik on välja surnud Taanis ja Rootsis (viimased pesaleiud vastavalt 1973 ja 1982; Pettersson 1985, Hagemeyer & Blair 1997), kuid asunud pesitsema Lätisse (esimene pesaleid 1985; Bergmanis & Strazds 1993) ja nüüd siis ka meile. Koguarvukus (umbes 70 000 paari) arvatakse Euroopas langevat (Hagemeyer & Blair 1997).

Arvestades seda, et Lätis sagesid ja laienesid kohtamisjuhud põhja suunas alates 1980. aastate algusest ning kümmekond aastat hiljem pesitses seal juba 1500–2000 paari tamme-kirjurähne (Bergmanis & Strazds 1993), on pesitsusjuht vanas Kagu-Eesti pargis (Kinks & Eltermaa 2000) täiesti ootuspärane. Ka Lätis koondus tamme-kirjurähni esmaasustus vanadesse parkidesse (M. Strazds, suul. teade).

Kas tamme-kirjurähn Eestis ka varasematel sajanditel võis pesitseda? Lätist seesugust tõestusmaterjali pole (Strazds 1983), meil aga viitab sellele nii 1895. a. tõestatud vaatlus (Lilleleht 1999) kui ka tunnustamata, ent ikkagi võimalik tamme-kirjurähni kurn Sagadist 1883. a. Vahepealse kadumise põhjusteks võinuks olla liigile sobivate laialehiste metsade (eelkõige tammikute) pindala vähenemine inimtegevuse mõjul ja kliima ajutine jahenemine, millega seostatakse teistegi soojalembeste liikide taandumist (Kumari 1958). Tamme-kirjurähni tänapäevane areaal kattub suuresti valgepöögi (*Carpinus betulus*) levilaga (Cramp 1985), mis ulatus tuhatkond aastat tagasi ka Eestisse (Valk & Eilart 1974).

Bird of the Year 1999: woodpeckers

Spotted woodpeckers (*Dendrocopos* spp.) were the Birds of the Year in Estonia in 1999. This paper summarizes 105 answers to a questionnaire, regarding how widely different species were known, their distribution, numbers and trends. Almost all people knew Great Spotted Woodpecker, which did not breed in only three studied localities. Rare species were much less known by people. The distribution of the Lesser Spotted Woodpecker was more even than that of the White-backed Woodpecker, which was particularly rare in the western archipelago, northern and north-western part of mainland Estonia (Fig. 2). Numbers of both latter species have declined in the last decade, in contrast to the stability or increase in the Great Spotted Woodpecker. The Middle Spotted Woodpecker was observed in at least three localities, and finally, in spring 2000, the first breeding of the species in Estonia was confirmed (see Kinks & Eltermaa, this volume).

Kirjandus. Angelstam, P. & Mikusinski, G. 1994: Woodpecker assemblages in natural and managed boreal and hemiboreal forest – a review. *Ann. Zool. Fennici* 31: 157–172. — Bergmanis, M. & Strazds, M. 1993: Rare woodpecker species in Latvia. *Ring* 15: 255–266. — Cramp, S. (ed.) 1985: The birds of the Western Palearctic, Vol. 4. Oxford Univ. Press, Oxford. — Hagemeyer, W. J. M. & Blair, M. J. (eds.) 1997: The EBCC atlas of European breeding birds. Poyser, London. — Hansson, L. 1992: Requirements by the Great Spotted Woodpecker *Dendrocopos major* for a suburban life. *Ornis Svecica* 2: 1–6. — Kinks, R. & Eltermaa, J. 2000: Tamme-kirjurähnid Rääpina pargis. *Hirundo* 13 (2): 109–110. — Kumari, E. 1958: Ida-Baltikumil linnustiku leviku kõige uemaaegse dünaamika põhijooni. *Ornit. kogumik* 1: 7–20. — Kuresoo, A. & Ader, A. 2000: Haudelindude punktloendus Eestis aastail 1983–1998. *Hirundo* 13 (1): 3–18. — Leito, A. 1998: Sookureaasta 1997. *Hirundo* 11 (1): 35–43. — Lilleleht, V. 1999: Linnuharuldused Eestis 1990–1997. Eesti linnuharulduste komisjoni aruanne. *Hirundo* 12 (2): 51–102. — Lõhmus, A., Kuresoo, A., Leibak, E., Leito, A., Lilleleht, V., Kose, M., Leivits, A., Luigujõe, L. & Sellis, U. 1998: Eesti lindude staatus, pesitsusaegne ja talvine arvukus. *Hirundo* 11: 63–83. — Lõhmus, A., Elts, J., Evestus, T., Kinks, R., Kulpsoo, L., Leivits, A., Nellis, R. & Väli, Ü. 2000: Rähnde arvukusest Eestis. *Hirundo* 13 (2): 67–81. — O'Brien, G. P. 1983: Power pole damage by Acorn Woodpeckers in southeastern Arizona. Davis, J. W., Goodwin, G. A. & Ockenfels, R. A. (technical coordinators), Snag habitat management. USDA For. Serv. Gen. Techn. Rep. RM-99: 14–18. — Pettersson, B. 1984: Ecology of an isolated population of the Middle Spotted Woodpecker, *Dendrocopos medius*, in the extinction phase. *Swedish Univ. Agric. Sci., Dept. Wildl. Ecol.*, Rep. 11. Uppsala. — Sellis, U. 2000: Kas must-toonekurg jääb elustama Eesti maastikku? *Hirundo* 13 (1): 19–30. — Strazds, A. 1983: Srednij djatel *Dendrocopos medius* (L.). Viksne, J. (red.), Pticy Latvii. Territorial'noe razmeshchenije i chislennost: 132. Zinatne, Riga. — Valk, U. & Eilart, J. 1974: Eesti metsad. Valgus, Tallinn.